
A Handbook To Jewish Prayer

Introduction

The study of Beurei Hatefila involves asking two questions about every prayer that entered into the Siddur; when did it enter the Siddur and why? Knowing the answers to both those questions impacts upon one's appreciation of the words and structure of the Siddur.

To the best of my knowledge, the first use of the term Beurei Hatefila was at Maimonides School, Brookline, Massachusetts, the school founded by Rabbi Joseph Soloveitchik, z"l. It was the name given to a course of study taught there by Rabbi Isaiah Wohlgemuth, z"l. In his book: "A Guide To Jewish Prayer", Rabbi Wohlgemuth describes how the course originated (See Attachment 1).

I consider myself fortunate to have been one of the students who studied Beurei Hatefila with Rabbi Wohlgemuth. To this day, my classmates and I agree that the Beurei Hatefila course taught by Rabbi Wohlgemuth was the best course in Jewish Studies that we attended during our years at Maimonides. That was so for two reasons; Rabbi Wohlgemuth was a warm and caring teacher and what we learned, we put to immediate use.

Rabbi Wohlgemuth's method of study remained with me. Whenever possible, Rabbi Wohlgemuth would provide us with a copy of what he believed to be the source for the prayer we were studying. I still remember my first day in ninth grade (1966) when Rabbi Wohlgemuth proudly distributed a sourcebook that he had compiled for our use as one of our coursebooks. The other book used in the course was the Siddur Avodas Yisroel, edited by Rabbi Zeligman Baer, z"l.

Approximately eight years ago I humbly undertook to continue Rabbi Wohlgemuth's work. I did so after learning how so many more sources were presently available to trace the origin of the words and structure of the Siddur. They include: digital libraries, a range of Nuscha'Ot and academic research based primarily on material found in the Cairo Geniza. Using those sources, I have attempted to answer the questions, when and why, concerning many of the prayers found in the daily Shacharis, Mincha and Maariv, Shabbos, Rosh Chodesh and Shelosh Regalim Tefilot. I have one subject remaining to research- the Yomim Noraim.

As I near the end of this project, I want to condense what I have learned into a handbook on the history of the Siddur that can be used by those in leadership roles, Rabbis and teachers, to enable them to teach Beurei Hatefila and to contribute to the field.

As an introduction to the type of analysis that is used in studying Beurei Hatefila, I have chosen an article written By Rabbi Nosson Fried that appeared in the Journal, Zefunos,

No. 18, page 68, 5722. In that article Rabbi Fried provides answers to two questions about Shemona Esrei on Rosh Hashonah and Yom Kippur (Attachment 2): why do we expand the third Bracha of Shemona Esrei and why do include Psukim as part of that expansion, a practice that we appear to avoid on all other days of the year?

In my opinion, Rabbi Fried's article is an excellent example of what can be learned when one studies Beurei Hatefila-he answers questions that all of us should be asking about the Shemona Esrei of Rosh Hashonah and Yom Kippur and that every Rabbi and teacher should be able to answer.

In providing answers, Rabbi Freed employs four methods of study that are essential to understanding Tefila:

1. He isolates excerpts from the Mishna and the Tosefta and views them as representing some of the earliest stages in the development of the Siddur;
2. He makes use of one of the rules of Tefila; i.e that in resolving disputes in custom, Chazal often adopted both customs.
3. He finds part of his answer in Nusach'Ot that are not popular; i.e. Nusach Teiman.
4. He cites from examples of academic scholarship.

To demonstrate that the custom of expanding the third Bracha of Shemona Esrei was not universally accepted, I have attached an excerpt from the Siddur of Rav Sa'Adiya Gaon (Attachment 3). Rav Sa'Adiya Gaon lists the changes that are to be made to the standard Brachot of Shemona Esrei on Rosh Hashonah and Yom Kippur. The change he suggest for the third Bracha mimics the changes to the others; adding one line. The major difference between the change to the third Bracha and the change to the other Brachot found in the Siddur of Rav Sa'Adiya Gaon is that the modification in the third Bracha involves adding a verse from the Prophets. Pay attention when you read Rabbi Fried's article because he offers an explanation as to that practice as well.

SUPPLEMENT

A Tribute To Rabbi Isaiah Wohlgemuth, זצ"ל, creator of the course in Beurei Hatefila at Maimonides School, Brookline, MA, who passed away this week.

In His Own Words

Pages 8-10 of the Introduction to his book, A Guide to Jewish Prayer

Some thirty years ago the principal of Maimonides School in Boston, Rabbi Moses J. Cohen, זצ"ל, asked me to develop and teach a course on prayer. We called it Be'urei Hatefilah, or "Explanations of the Prayers." It was to be taught from eighth to twelfth grades. For the senior class I outlined a special program that was a comprehensive review of the entire course. The students were also asked to present a term paper on a subject of their choice.

It is amazing how often former students, sometimes those who graduated more than a generation ago, come to me to discuss a detail they remember from the course. Some made it a ritual to go over their notes with their families. They often assure me that of all their religious studies, Be'urei Hatefilah was the one that helped them the most in life. It made the hours spent in shul more meaningful, and helped them establish a more intimate relationship with the Almighty.

Rabbi J.B. Soloveitchik (the Rav), זצ"ל, enthusiastically endorsed the course and stated that no student could graduate from Maimonides School without passing it. The Rav encouraged me to discuss with him any problems that might arise in teaching this course. I took ample advantage of his invitation to consult him. I usually asked him questions in the morning when I had the privilege to drive him to and from shul. The Rav's interpretations thus became a major part of my understanding of prayer.

Why was the Rav so interested in Be'urei Hatefilah? Most likely it was because his soul thirsted for closeness to G-d, ה', (Hashem). On one occasion, when he resumed teaching his classes at Maimonides after serious abdominal surgery, he expressed his frustration with many of our brothers and sisters who go into surgery without a last minute appeal to G-d to crown the effort of the surgeon with success.

"It is the gentiles," the doctors told him, "who muster all their feelings to get G-d's assistance in their difficult ordeal."

“What a disgrace!” the Rav explained. “We Jews, who taught the world to pray, have forgotten this art. For this reason,” he explained, “I shall dedicate my Saturday evening classes to relearning the true meaning of prayer.” It was indeed a year of great discoveries and spiritual heights.

The Rav often visited the classes in religious subjects. The Rav did not attend these classes to criticize the instructors but rather to determine the academic standing of that particular class. One day I prepared a test for my senior students, and the Rav entered the class to listen to the lesson. I quickly explained the situation to him. “Just give me a copy of the test,” the Rav said, and left the room. A few weeks later he called me and said, “By the way, I gave your test to my senior Rabbinical students. None of them could answer all the questions. It is a good course.”

Naturally, I read and studied all books and sources on prayer that were available to me. The German Jewish movement, the *Wissenschaft des Judentums*, consistently dealt with this crucial subject. The study of prayer started in Germany in the nineteenth century as a result of the development of the Reform and Conservative movements, which started during this period. As these movements appeared on the stage of Jewish history, they promoted the study of prayer. On the one hand, Reform and Conservative Jews wanted to show that our prayers were not always a part of our heritage; what was not original could be eliminated. They disliked long prayers, as well as prayers in Hebrew; they preferred sermons. Thus they attempted to demonstrate that their reforms were legitimate.

On the other hand, the Orthodox college tried to show that every element of the traditional prayer service was essential, that we have no right to institute changes or omissions. Great scholars appeared in Germany to grapple with this subject. We no longer know the first names of these men, but their family names were Berliner, Landshut and Sachs; they were all strictly Orthodox. One of the last scholars in Germany was the late Dr. Ismar Elbogen. Although he was a Reform scholar, he was always fair and thorough when he transmitted the Orthodox point of view. His contributions were based on the works of many scholars and are now available in an excellent Hebrew translation, **התפילה בישראל** (Hatefilah B’Yisrael)³. Rav Soloveitchik said to me, “Read his books. Study his books. He is very traditional in his approach. He is very clever and he made very valuable contributions to the study of prayer.” Yitzhak Baer was another early German-Jewish Orthodox scholar. His classic commentary on the prayers, **עבודת ישראל** (Avodas Yisroel), is an important work.

This book, *A Guide to Jewish Prayer*, is an outgrowth of my Be’urei Hatefilah course and is meant to be a companion volume to the Siddur, or prayer book. The systematic reading of this volume, and an occasional review of it, should keep the meaning of the prayers fresh in the mind of the reader.

It is now available in English through the Jewish Publication Society.

3.

הרב נתן פריד
בניברק

מנהגים לא ידועים בתפלה *

סדר מלכויות כשטת ר' יוחנן בן נורי – לפי מנהג עדן

הפיוט "ובכן תן פחדך", המשולב כמפורסם בתוך ברכה שלישית (=ברכת "קדושת השם") של הימים הנוראים, משך תשומת לב חוקרי התפילה למן שנת תר"ע ואילך. באותה שנה הדפיס החכם הנודע ר' זאב יעבץ את ספרו "מקור הברכות" בברלין. בספר זה (עמ' 28-30) מופיע לראשונה דיון בנושא פיוט זה. לאחר שנתח את הפיוט לחלקיו, בהשוואה לתפלות ייסוד אחרות, מגיע יעבץ למסקנה מפתיעה בפשטותה: פיוט זה (ובעיקר הקטע הרביעי שבתוכו: 'ותמלוך') הוא טופס פתיחה לסדר מלכויות שפסקויו הושמטו. וכיצד נשתרבה פתיחה זו לברכת קדושת השם דוקא, והרי אנו כוללים כל סדר מלכויות על פתיחתו – תפלת "עלינו לשבח" – פסקויו וחתימתו בתוך ברכת קדושת היום של מוספי ר"ה?! על כך ענה יעבץ: נחלקו התנאים ר' יוחנן בן נורי ורבי עקיבא במשנה (ראש השנה פ"ד ח) באיזו ברכה יש לשלב סדר מלכויות; שמעולם לא נחלקו שאין מלכויות ברכה בפני עצמן. ועל מה נחלקו? ר' יוחנן בן נורי? סובר: ברכת קדושת השם יש בה "צד מלכות" ומן הדין לכלול בתוכה סדר מלכויות; ור' עקיבא סובר: כל עצמו של סדר מלכויות לא הגיע לר"ה אלא משום שביום זה אנו ממליכים את ה' עלינו – ובדין הוא שנכלול מלכויות בקדושת היום (=ברכה רביעית של מוסף). מחלוקת זו כיצד הוכרעה בימי קדם? תשובה לשאלה זו מצאנו כבר בתוספתא ובירושלמי. בתוספתא

* שלושה פרקים ראשונים ממאמר זה פרסמתי ב"תגים" חוב' ב (תשל"א), פרקים ד, ה, ח יורפסו אי"ה בהודמנות אחרת. כאן אני מפרסם פרקים וז, ועוד חזון למועד.
המאמר כולו נמסר לדפוס בלי שום שנוי או עדכון כל שהוא מזמן כתיבתו בשנת תשל"א, ועל המעיין לזכור פרט זה בעת עיונו במאמר זה.

1. בסמוך לאותה שנה עסקו בזה – בשפות לועזיות – החכמים: י' אלבוגן בספר היוכל להרמן כהן (בשנת תרע"ב), ששמע זאת מפי רבו ר' ישראל לוי בשנת תר"ע; ל"א רוזנטל בספר היוכל לרד"צ הופמן (בשנת תרע"ד). שוב נטפל לנושא הח' י' ליכרייך בשנת תשכ"ד והיינימן בשנת תשכ"ח ("מעיונות" ט, עמ' 548 ואילך – שם מראי מקומות למחקרים הקודמים). לאחרונה עסקו בזה הרב ח' לובאן (ראה להלן הע' 8) וד"ר דניאל גולדשמידט במבוא למחזור ר"ה (ירושלים תש"ל), עמ' כ. למרבה התמהון מפפק גולדשמידט בצדקתה של השערת כל החכמים הנ"ל, וסיוע לפקפקויו הוא מוצא דוקא בראיותיו של יעבץ על קרבת ברכת קדושת השם למלכויות שהיא היא הביאה למסקנת יעבץ והשאר. גדולה מזו: גולדשמידט עצמו דוגל בשיטה כי טקסטים ונוסחים בתפלות נתאחדו כבר בימים קדומים (השוה להלן הע' 3) – פרט המסביר יפה חדירתה של דעת ר"י בן נורי לתוך תפלת ר"ה – הוא עצמו מפפק בקביעת יעבץ שהיא מסקנה הכרחית משטתו המדעית של גולדשמידט עצמו. [ויש להשוות פקפקויו שם לעמידתו החקיפה בעמ' כב, כנגד חכם אחד שלא סבר כמותו, שתפלת "נשמת" מורכבת מקטעים בחדדים שכל אחד מהם היה מעיקרו נוסחה מקבילה לברכת השיר...]

2. נראה שהיו שהחליפו דעת ריב"ז בכוז של ר"ע. ואפשר שהיו גירסות מחולקות בזה. פרט זה מסביר היאך נקלטה בסדר התפלות שבכל מנהגינו האידנא אף הדעה המנוגדת. שאין לכחד כי דבריו ופסקיו של ר"ע מצאו להם מסילות ללכות בני התקופות שלאחריו. וכך כותב ר' צדקיהו הרופא ב"שבלי הלקט" סי' רצ (מהד' בובר, עמ' קלו): "שכך שנינו: סדר ברכות. אומר אבות וגבורות וקדושת השם וכולל מלכויות עמהם – ואינו תוקע, קדושת היום – ותוקע, שופרות – ותוקע. ואומר עבדה והודאה וברכת כהנים. אמר לו ר' יוחנן בן נורי: אם אינו תוקע למלכויות – למה הוא מזכיר? אלא אומר אבות וגבורות וקדושת (השם) [היום] וכולל מלכויות עם קדושת היום ותוקע ... וקמ"ל כר' יוחנן בן נורי!" – הרי שלגירסתו מחלפות דעותיהם של ריב"ז ור"ע זו בכו.

(ר"ה פ"ב) שנינו: "מקום שנהגו לומר כדברי רבי עקיבא – אומר כדברי רבי עקיבא; כדברי ר' יוחנן בן נורי – אומר כדברי רבי יוחנן". ובירושלמי (שם פ"ד ה"ו) נתפרשו הדברים בדיוק גיאוגרפי: "ביהודה נהגו כרבי עקיבא ובגליל – כר' יוחנן בן נורי". כך הוכרעה ההלכה בארץ-ישראל הקדומה.

אלא שבני בבל – שמנהגותינו הושפעו מהם – הכריעו הכף לצד רבי עקיבא; וכל הראשונים, מימי רבינו חננאל ואילך, פסקו הלכה למעשה שכוללים סדר מלכיות בברכה רביעית של מוספי ר"ה – ברכת קדושת היום.

ברם, כבר ראו החוקרים שהמגמה המשתקפת בנוסחי תפלותינו היא לא לבחור בנוסח אחד מהנוסחים הקדומים עפ"י השיטות השונות, אלא לצרף זה עם זה³ – ואף בנידון דידן קרה אותו דבר: לכאורה אנו נוהגים לגמרי כדעת ר"ע, ואנו כוללים כל סדר מלכיות בתוך קדושת היום – אבל אף שטת ר"י בן נורי לא נעקרה מכל וכל: הרי אנו אומרים "ובכן תן פתחך" בתוך ברכה שלישית, שהיא ברכת קדושת השם, בתגליתו של ר' זאב יעבץ. גדולה מזו: סדר מלכיות כולו אנו משלבים בתוך קדושת היום במוסף בלבד – בעוד שפתחת סדר מלכיות אליבא דר' יוחנן בן נורי (= "ובכן תן פתחך") אנו אומרים בכל תפלות העמידה של ר"ה ויום הכיפורים, ויש אומרים אותה גם בכל עשרת ימי תשובה, כמוזכר בטור או"ח סי' תקפ"ב ובספרי המנהגים!

אלא שנשאלה השאלה: אנה נעלמו פסוקי המלכיות? והשיבו יעבץ וסיעתו שהפסוקים הושמטו לאחר שאין צורך לאמרם הואיל והם נאמרים במקומם הראוי לשטת ר"ע – בסדר מלכיות שבקדושת היום במוספי ר"ה; שהרי להלכה פסקנו כדברי ר"ע – ואין טעם לכפלם אף בקדושת השם. אלא שיעבץ טוען⁴ כי אפשר "ובעצם נוסח ריב"ז היה הפסוק הראשון של תורה ה' ימלוך לעולם ועד" (שמות טו, יח); אך אחרי כי אין אנו אומרים לצאת בו ידי מלכיות – לא השאירו בלתי אם "ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון" (תהלים קמו, י) הנהגו בקדושה בכל השנה.

כמסקנת יעבץ כך מסקנת שאר החוקרים שהתענינו בנידון⁵, דעת כולם עולה בקנה אחד, כי מלבד שני הפסוקים הנ"ל מתורה ומכתובים – אפשר שגם הפסוק מהנביאים "ויגבה ה' צבאות במשפט האל הקדוש נקדש בצדקה" (ישעיהו ד, טז)⁶ נחשב לר"י בן נורי כפסוק של מלכיות, כדעת אחד מן התנאים

3. זאת היא השטה הידועה של "הלכך נימרינהו לתרוייהו" – ובה דוגל ד' גולדשמידט. ראה במבואו הנ"ל (הע' 1), עמ' טו ואילך ובהערותיו שם. והשוה הע' 1 לעיל, ודוק.
4. מקור הברכות, עמ' 29.
5. נרשמו אצל היינמן וגולדשמידט הנ"ל הע' 1.
6. אף זיקת פסוק זה לתפלת ר"ה (ובעיקר: שיכותו לברכת קדושת השם) עוררה פולמוס רחב בין החכמים נ' וידר וא' מירסקי שנמשך מעל דפי "תרכיץ" כרכים לגילד, לז"ח. במאמרו של לובאן ("סיני" כרך ס"ו, הע' 13 והע' 161) הובעה תמיכה בדעת מירסקי שהקטע "קדוש אתה" בקדושת השם חובר מלכתחלה לימים נוראים, והיה נהוג בא"י לצרף אליו פסוק "ויגבה", שהרי על פסוק זה נוסד קטע "קדוש אתה" כמדרש. בדברי לובאן הובאה הוכחה שאכן צדק מירסקי בקביעתו: הפסוק בישיעה ה, טז היה סיום הפטרת "קדושים" במנהג השלשי. והואיל ופרשת "קדושים" נקראת עד היום ע"י הקראים בר"ה וגם מהמדרשים משתמע כן – הרי ש"קדוש אתה" מקורו במדרש קדום על הפטרת היום ומשם הועבר לתפלת היום. ועוד מצא לובאן סיוע בראש ההפטרה – ישעיהו ד, ג – שבה רמו ברור לרוח היום: 'כל הכתוב לחיים' (פסוק זה נתנהו מפרשי המחזור בימי קדם ענין לר"ה, ראה אבודרהם ור"י בר יקר ועד). – דעת לובאן זו נסתמכה בעיקר על ממצאי חקירותי, כפי שהודגש בדבריו. נמצא שלמעשה אף אני "מחותן" מצד מירסקי במחלוקתו עם וידר... והנה יצא לאחרונה אף גולדשמידט (במבואו שם, עמ' כ, הע' 16) להתערב במחלוקת, והפעם לצדו של וידר. מסתבר שגולדשמידט לא קרא מאמרו של לובאן ואין בויכוחו עם מירסקי כל הד להוכחת לובאן הנ"ל. בעיקר טיעונו מסתמך גולדשמידט על העובדה שמספר ברכות מופיעות בכל המנהגים, ובעיקר במנהג א"י, ובהם לעיתים נוסף הפסוק ולעיתים הוא חסר, ואי אפשר להחשיבו כחלק הכרחי של הברכה. ומכאן, שאין הכרח שפסוק "ויגבה" הוא מקורי בנוסח קדושת השם שבתפלת "ימים נוראים". על זה יש להשיב: מציאותם של פסוקים, או אי מציאותם, אינה מוכיחה כי הפסוק נוסף בתקופה מאוחרת לזמן חיבור התפלה. אדרבה, מאז ומקדם ניכר יפה התהליך של השמטת פסוקים מהפיוטים (ואף מהקדומים שבהם – שדינם למעשה כדין תפלות קדומות) – תהליך שאף גולדשמידט מתריע עליו,

בתלמוד ש"אלוהות עולין לו לשם מלכיות". ופסוק זה, הבא סמוך לחתימת ברכת קדושת השם במנהגינו האידנא, שימש לר"י בן נורי כחותם סדרת פסוקי המלכיות.

אין צריך לומר שקביעתו של יעבץ ושאר החוקרים נקבעה כהלכה פסוקה במחקר החדש. אלא שעדיין היתה צריכה ביסוס יתר וליבון נוסף: למה הושאר דוקא פסוק מלכיות מהכתובים, החוזר ונשנה בתוך הקדושה, והושמטו שאר הפסוקים? ומה טעם נשאר פסוק הנביאים הנזכר, שאין בו הזכרת מלכיות בהדיא, בעוד שיש למצוא בנביאים פסוקים יותר נאותים לצורך זה?

והנה בא לאחרונה הרב חיים לובאן נ"י והעיר כמה הערות-אגב למאמרו⁸ ובהן נתישבו הדברים על צד היותר טוב:

ראשית קבע כי קביעתו של יעבץ עלתה גם בדעת הראשונים ז"ל, כגון הרא"ה מלונז' וי"א ואחרים, שקבעו כי הראשון והאחרון מארבעת קטעי פיוטנו⁹ הם באמת עניני מלכיות; ועכ"פ הקטע "ותמלוך" – ודאי תפלת מלכיות הוא. ולדעת הרא"ה ז"ל שלשה קטעי "ובכן" מכוונים כנגד מלכיות-זכרונות-שופרות, "ומה שגומרין בה 'ותמלוך אתה ה' לברך' – הוא לומר מעין חתימה סמוך לחתימה, שחותם בה 'המלך הקדוש'. נמצא שמסקנת יעבץ באמת מכוונת לדעת הראשונים, עכ"פ בנוגע לקטע "ותמלוך" – אף שהראשונים לא הסיקו את מלוא המסקנה העולה ממילא מדבריהם, כי בפיוטנו נשתקפה דעת ר"י בן נורי. ואמנם גם יעבץ עצמו נתכוון שלא מדעת לדעתו של הרא"ה ז"ל שכן הוא כותב: "מתקבל הדבר מאד, כי מימות ריב"נ לא היה מנהג אבותינו להסמיך ל"אתה קדוש" – שהיא קדושת השם – רק "ותמלוך" עד "עיר קדשך ככתוב" בלבד, ולסמוך עליהן פסוקי מלכיות".

שנית קבע לובאן כי באמת נשתמרו כל פסוקי המלכיות גם לדעת ר' יוחנן בן נורי עד היום הזה!

ובצדק (שם עמ' לו)... מסתבר איפוא שאף כאן, כאשר קטע "קדוש אתה" הועבר לתפלת העמידה היומיומית במנהג א"י – הושמט ממנה הפסוק, כשם שקרה לפתיחת המלכיות "עלינו לשבח" שנקטעו ממנה פסוקיה, כאשר הועברה לסיום התפלה היומית במנהגי ימינו... אולם משום התקדשותו של הפסוק בתפלת ר"ה שלשמה חובר לברכת קדושת השם – השאירוהו במקומו בתפלות ר"ה ויר"כ. ואף המנהגים שהשמיטו נוסח "קדוש אתה" מתפלות ר"ה – השאירו פסוק "ויגבה" במקומו משום משמעותו המרשימה לרוח היום...

עוד טוען גולדשמידט כנגד מירסקי שנוסח "קדוש אתה" נזכר בספרי דברים (פי' שמג) ללא פסוק, וכך נהג במשך מאות שנים. והנה אין להסיק מממצאי הגניזה (המאוחרים יחסית) על הנוהג שקדם להם במנהגי א"י במאות השנים שקדמו להם. ואפילו נניח שאכן אמרו כל מאות השנים ברכה זו כלי פסוק – אין להוכיח מזה שכן עשו גם בימים נוראים; שמסתבר כי בתפלת יום-יום קטעו את הפסוק שהיה עליהם "למשאוי כבוד"... אבל באמת אנו למדים מפרקי דרבי אליעזר (סוף פרק לה) שבאמת היה פשוט להם לבני א"י שברכת (כיתר דיוק: חתימת) קדושת השם נוסדה על פסוק "ויגבה"! וכן אנו רואים מסוגית הגמ' (ברכות יב, ב) שגם חכמי א"י הכירו בזיקה הבלעדית של הפסוק דגן לקדושת השם, שכן התירו בדיעבד לחתום ברכה זו בחתימה הרגילה של כל ימות השנה מתוך הסתמכות על פסוק "ויגבה"!... הרי שהפסוק וברכתו היו משולבים יפה בתודעת אנשי א"י!!

בסיכום: קביעת מירסקי נכונה, מה עוד שצורפה אליה הוכחת לובאן הנז', ואין בטיעוני גולדשמידט כדי לערער קביעתו הצודקת של מירסקי.

7. הוא ר' יהודה כגירסת הירוש' (ר"ה פ"ד, ה"ז) ולדעת הבבלי (ר"ה לב, ב) הוא ר' יוסי – וכך הוא גם בתוספתא (פ"ב).

8. הוא המאמר הנ"ל הע' 6. בהערות 12, 14 למאמרו סיכם ומיצה בקצרה כל הענין, וכל האמור בשמו בפנים מאמרו – נלקח מהערות אלו (=סיני כרך ס"ו, עמ' נב = עמ' 5 בהדפסה המיוחדת בשם "רמזי הפטרות ראש-השנה בפיוטי יוסי בן יוסי", ירושלים תש"ל).

9. ארחות חיים, דין סדר תפלת ר"ה, סי' א. (=מהד' ירושלים תשט"ז, עמ' רכ).

10. שהם: "ובכן תן פחדך"; "ובכן תן כבוד"; "ובכן צדיקים"; "ותמלוך". שני הקטעים האמצעיים מכוונים לדעת הרא"ה לזכרונות ושופרות. אותו הענין בניסוח שונה קצת הובא גם ע"י אבודרהם כ"סדר תפלת ראש השנה ופירושה" (=מהד' ירושלים תשי"ט, עמ' רסב) אלא שחסר שם הפרט החשוב בנידון קטע "ותמלוך".

11. במקום שצוין לעיל הע' 4.

אלא שכל החוקרים חשבו כי במלכויות של ר"י בן נורי היו מלכתחלה עשרה פסוקים ונשתייר מהן אחד (או: שנים) בלבד – בא לובאן ו"גילה": לדעת ר"י בן נורי די בשלושה פסוקים בלבד, כמפורש בהדיא בתלמוד בבלי (רי"ה לב, א); ואותם שלושה פסוקים מופיעים עד היום במחזורי העדות במקומם הנכון (=בסוף קטע "ותמלוך")! אלא ששלושת הפסוקים "נתחלקו" בין הקהלות: רוב הקהלות "אמצו" הפסוק מהכתובים ("ימלך ה' לעולם אלהיך ציון לדור ודור הללויה") בעוד שבמחזור בני תימן עד היום מצויים שני הפסוקים הנוותרים מהתורה (ה' ימלך לעולם ועד) ומהנביאים (וחפרה הלבנה ובושה החמה כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניו כבוד – ישעיה כד, כג)!

נמצא שתגלית חשובה היתה בידי לובאן. וכל חוקר שאין בו מדה של צרות עין ודאי יודה ויכיר כי בתגלית פשוטה ומפתיעה זו נתישבו יפה כל ההדורים על מכונם והדברים נתלבנו כל צרכם.

יש להוסיף שאכן הולם יפה הפסוק מהנביאים הנוי יותר משאר פסוקים, לתת בטוי נפלא לרוח היום בראש השנה: בשעה ש הלבנה היתה מתכסית מיד עם מולדה אחר ששקעה החמה – היו העדים, שצפו אחריהם מרחוק, ממהרים ונחפזים לבית התעד לבשר כי הגיע ובה היום, שבו אדיר המלוכה יושב על כס רם ונשא לשפוט בצדקה את כל יושבי תבל... אבל לעתיד לבא: וחפרה הלבנה ובושה החמה – כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם, ונגד זקניו (=זקני הסנהדרין). יופיע ויתגלה כבודו בכל עחו והדרו! הרי שאין כפסוק זה התואם את רוח המלכויות, שהן חובת היום בראש השנה; ואם היה צורך לבחור בפסוק אחד מהנביאים, כדעת ריב"ג – זהו הפסוק!

[זאת ועוד: דרך אגב גילה לובאן¹² שיתכן ופסוק 'ויגבה' אינו כלל פסוק של מלכויות כהשערת יעבץ – אלא פסוק של משפטיים. שבימים קדומים היו נוהגים לומר בראש השנה סדר משפטיים, והיה להם מעמד שווה כמעט כמו למלכויות, זכרונות ושופרות; ובסמוך לחתימת ברכת קדושת השם נשמתר אפוא שריד ממנהג זה...]

שמא יבא אחד מן הנוקדנין (או: מן הנקדנין) לערער על ממצאיו של לובאן ולטעון: לא ראינו ולא מצאנו נוסח מן הנוסחים שיכלול בתוכו כל שלושת הפסוקים הנ"ל, ואין מביאים ראיה מנוסח "מורכב" משני מנהגים נפרדים זה מזה (=מנהג תימן עם שני פסוקיו מהתורה והנביאים לעומת מנהגי שאר העדות עם פסוק אחד מהכתובים). אף אנו נאמר לו: לא ראינו אינה ראיה! באמת מצאתי להפתעתי הרבה אשור מוחלט לקביעתו של לובאן בעובדת קיומה של סדרת שלושה פסוקי מלכויות בתפלת "ובכן תן פחדך". כי הנה ב"אזהרות לשבת הגדול" וב"מנחה וערבית" מנהג בני עדן שבדרום תימן¹³ מצאתי נוסח "ובכן תן פחדך" דלהלן, המועתק כולו בהרגשת השינויים שבו החורגים ממנהג בני ספרד המקובל בידם מדורות אחרונים. בנוסח זה מופיעים כל ג' הפסוקים הנידונים – ועולה ממנו ללא פקפוק כי אכן בימי קדם היוו שלושת הפסוקים את סדרת פסוקי המלכויות לפי שטת רבי יוחנן בן נורי, וכי ודאי שהיה נוהג זה פשוט בימי קדם, ומצאו מארץ הגליל שהלכה בעקבות ר"י בן נורי וכללה סדר מלכויות בקדושת השם¹⁴.

למדנו כי קביעת יעבץ וסיעתו שרירה וקימת: קטע "ותמלוך" (או: "ובכן תן פחדך" בכל ארבעת חלקיו) שימש מלפנים פתיחה לסדר מלכויות כדעת רבי יוחנן בן נורי, ונשתלבה למנהגינו במגמה לצאת ככל האפשר ידי כל הדעות. ומתאשרת לחלוטין תגליתו של לובאן!

★

מותר לנו כעת ללכת בעקבות לובאן ולקבוע: בני תימן השמיטו פסוק המלכויות שמהכתובים

12. ראה הע' 83 למאמרו וצרף אליה מה שרמזו בהע' 13 ובהע' 161 למאמרו שם. בעיקרו של דבר רמזתי לזאת כמאמרי ב"סיני" כרך סב, עמ' נו, הע' 146; ופרט זה ציין אצל לובאן שם.

13. 'אזהרות לשבת הגדול' נדפס בליוורנו חרס"ה; 'מנחה וערבית' נדפס אף הוא בליוורנו בשנת תרס"א. הפרטים על קונטרסי מנהג עדן יש למצוא פרטים במאמרי ב"תגים" (תשל"א) עמ' 116.

[לכני עדן היה לפנים "נוסח" תפילה שונה לגמרי מנוסח ספרד שהם תופסים בו כיום; ועדיין הם משמרים מקצת מנהגי תפילה השונים לגמרי ממנהג ספרד ותימן כאחד, (כגון: נוסח ברכת המזון לבני עדן שפרסמתי ב"תגים" כ', ועוד קטעי תפילה שאדון עליהם כהודמנות אחרת.)

14. ראה ירושלמי ותוספתא המובאים לעיל בפנים, סמוך להערה 2.

במקום זה, משום שטעם הופעת פסוקים אלה בויקה לשטת ריב"נ נשכח ברכות הימים – שוב לא היה טעם בכפילת פסוק זה באותה ברכה; שהרי ברוב התפלות אומרים קדושה, וכבר נכלל בה פסוק זה...

גדולה מזו: לפי שטת הירושלמי (ר"ה פ"ד ה"ו) פוסק רבי יוחנן בן נורי כי די באמירת שלושה פסוקים לכל שלושת סדרות מלכיות, זכרונות ושופרות; כלומר, יוצאים ידי חובת מלכיות בר"ה – לדעת ר' יוחנן בן נורי – בפסוק אחד בלבד! ובהאי היו קהלות שנהגו כן למעשה. קהלות אלו בחרו מאיה טעם בפסוק הנ"ל מהכתובים לאומרו בסדר מלכיות; וכשהעבר סדר מלכיות אליבא דריב"נ לתוך מנהגו – הועבר ביחד עם הפסוק האחד שבו, ושוב לא זו ממקומו! וכך נתקבלה תפלה זו לכל הקהלות מלבד אותן הקהלות (כבני תימן, עדן והשאר) שקבלו תפלה זו כפי שהיתה נהוגה בין העדות הקדמוניות שתפסו דעת ריב"נ כפירוש הבבלי...

זאת אומרת: במנהגי הקהלות בימינו נתחלקו השטות בסדר מלכיות לדעת ריב"נ: רוב הקהלות נקטו כפירוש הירושלמי, ואילו קצתן – כפירוש הבבלי.

[נוסח קדושת השם בעשרת ימי תשובה¹⁵ – כמנהג עדן]

אתה קדוש ושמן קדוש וקדושים בכל-יום יהללוך סלה:
לדור ודור המליכו לאל כי הוא לבדו מרום וקדוש:
ובכן יתקדש שמך ה' אלהינו על ישראל עמך:

ובכן תן פחדך ה' אלהינו על כל מעשיך. ואימתך על כל מה שבראת וייראוך כלהמעשים וישתחוו לפניך כלהברואים. ויעשו כלם אגדה אחת לעשות רצונך בלבב שלם כמו¹⁶ שידענו ה' אלהינו שהשליטן¹⁷ לפניך עוז בידך וגבורה בימיךך ושמן נורא על כלה שבראת:

15. בני תימן ועדן אומרים "ובכן תן פחדך" בכל עשרת הימים שלמן ר"ה ועד יוכ"פ, ולא רק בר"ה וביוכ"פ כשאר הקהלות. ראה הע' 11 למאמרו הנ"ל של לובאן.

16. אין תיבת "כמו" בנוסחי ספרד הגורסים כאן: "לעשות רצונך בלבב שלם שידענו ה' אלקינו שהשליטן מלפניך". הרי שבמקום זה אחזו בני עדן בנוסח אשכנז? ... אפשר אפוא להניח בכטחה שנוסח עדן יונק ממסורת עצמאית לחלוטין, שבמקום אחד הוא שוה לנוסח עדה זו ובמקום אחר – לנוסח עדה אחרת. כלומר, מוצאו הישיר של נוסח עדן ממנהג בני הגליל בא"י הקדומה. ודוק.

17. במחזורי הספרדים דפסי ליוורנו הגירסה כפולה: 'שהשליטן (השליטן) לפניך'; במחזורי מנהג בגדד: 'השליטן לפניך'. נוסח עדן שלנו הולך כאן בעקבות מחזורי פולין ובגדד. יש אפוא להניח שחלוף הגירסא 'שליטן' – 'שליטן' הוא נחלת עדות רבות, ואיננו מיוחד למחזורי אשכנז בלבד. וקשה להעלות על הדעת שבני עדות לא-אשכנזיות היו מקבלות עליהן גירסא "מתוקנת" ע"י אחרוני הפוסקים באשכנז... יש אפוא לדחות סברת גולדשמידט (שם, עמ' כא) שהגירסא 'שליטן' הוא "תקון" שהוצע לראשונה ע"י ר' מרדכי יפה בעל הלבושים ולמעשה נחקל מימי בעל "מגן אברהם" ואילך...

בכלל תמוהה ביותר גישתו של גולדשמידט לעצם פירוש מהותם של שליטן ושליטן. גולדשמידט ידע כנראה רק על 'שליטן' שבמגלת קהלת (ח, ד; ח, ח) בלבד, ולפיכך הסיק: 'שליטן' = ממשלה. אבל באמת נזכר 'שליטן' פעמים רבות גם בספר דניאל ובכולם (פרט לאחד: 'וכל שליטני לה יפלחון' – ז, כז) המובן המדויק הוא: ממשלה! לעומת זאת נזכר ב' פעמים 'וכל שליטני מדינתא' (ג, ב-ג) שהוא בהכרח: שליט! שוב עלינו לשים על לב שבפרקי דניאל מתואר יפה מעמד יום הדין שבו הספרים נפתחים ואלקי המשפט יושב על כסאו (ז, ט-י), ואלה הפסוקים ודאי שמשו השראה למחבר פיוטנו. ומה עוד שבפסוק אחד נזכרו 'שליטן ויקר ומלכו' (ז, יד) – מוטיבים נאותים לר"ה. ובאמת נכללו כמה פסוקים מדניאל (ב, כה; ד, ה, כא; ז, י-יא) בצרור הפסוקים למשלש של הקרובה הקלירית לר"ה (גולדשמידט שם, עמ' 71)...

גדולה מזו: חז"ל משתמשים כמעט תמיד במונח 'שליטן' לציון את התואר שו או מושל. כך אנו מוצאים בירושלמי (ברכות פ"ב, ה"א): "מלך יוצא ושליטון נכנס – מלוין את המלך ואח"כ מכניסין את השליטון"; ובמקום המרביל בבבלי (פסחים קג, א): "למלך שיתצא ואפרכוס נכנס – מלווין את המלך ואח"כ יוצאים לקראת אפרכוס" – הרי הקבלה ברורה ומדויקת: שליטון = אפרכוס (שר)! נמצא שאילו היה גולדשמידט טורח להעמיק בלשון חכמים (למשל עיון שטחי בערוך השלם, ערך "שליט") ובספר דניאל שבמקרא –

ובכן תן כבוד לעמך. תהלה ליראיך ותקוה טובה לדורשיך. ופתחון פה למיחלים לך. שמחה לארצך ששון לעירך. צמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי משיחך במהרה בימינו: ובכן צדיקים יראו וישמחו וישרים יעלמו וחסידים ברנה יגילו. ועולתה תקפוץ פיה. והרשעה כלה כעשן תכלה. כי תעביר ממשלת זדון מן הארץ:

ומלכות העלויה מהרה תעקור ותשבור:
ותמלוך¹⁸ אתה הוא ה' אלהינו מהרה על כל מעשיך. בירושלים עירך ובהר ציון משכן כבתך. ונגד זקניך כבוד. ככתוב וחסרה הלכנה ובושה החמה. כי מלך ה' צבאות בהר ציון ובירושלם ונגד זקניך כבוד:

וכתוב¹⁹ ה' ימלוך לעולם ועד:

וכתוב ימלוך ה' לעולם אלהיך ציון לדוד דוד הללויה:
קדוש אתה ונורא שמך ואין אלוה מבלעדיך ככתוב ויגבה ה' צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה. ברוך אתה ה' המלך הקדוש:

היה מגיע למסקנה ההכרחית והבלעדית ש'שלושן' – לשון חכמים הוא! לפיכך יש להצטרף על חכם מעמיק זה הכותב (שם שם, הע' 18) בלשון בוטה וחריפה על גדולי ההלכה בישראל "שע"י הגהתם שבשו בעלי ההלכה את הנוסח במקום לתקנו "... ונדמה לי שבמקרה זה שבש חכם זה את הלכות המחקר המדעי הצרוף... וד"ל.

[הוספה משנת תשנ"ג: הרב דניאל גולדשמידט זצ"ל היה ירא שמים ועניו גדול שנוהר ביותר מלנגוע בכבוד הראשונים והאחרונים ז"ל. רגיל היה להודות בשמחה רבה למי שהעיר לו על פגם קל שבקלים שמצא בכתביו... (השוה הערות הרב ש' אשכנזי נ"י בקובץ 'בית אהרן וישראל', חוב' לו (אב-אלול תשנ"א), עמ' תתצב ואילך. אילו היה בחיים היה בודאי מבאר לי סיבת טעותו בדבריו הבוטים – אבל הוא נפטר בשנת תשל"ג, ולא זכה לראות בקורת זו, שנכתבה בשנת תשל"א, ולאוראה נשא באחריות לנאמר במבואו למחזור ר"ה משנת תש"ל.

עתה מותר לי לגלות: בהבאת המבוא לדפוס "טיפל" אחד "חכם" מליצני הדור, שעקבות "טפולו" ניכרים יפה"יפה בהערות למבואו של גולדשמידט... הבקורת החריפה דלעיל מיועדת למעשה לאותו "חכם", וד"ל].
18. במחזורי אשכנז ופולין מופיע אחרי הקטע "כי מקדישך" (=ניסוחים שונים של ברכת קדושת השם – כמסקנתו הצודקת של גולדשמידט, שם עמ' מג"מ) ולפני "ובכן תן פחדך" הקטע הזה: "תשגב לברך ותמלוך על כל ביחוד, ככתוב (זכריה יד. ט): 'יהיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד'". ונראה לע"ד כי לפנינו קטע מקביל לקטע "ותמלך" שבפיוטנו דגן. "תחליף" זה בא כנראה מאותם חוגים שהשתדלו לתת לר"ה צביון "כלל עולמי" לעומת הצביון הלאומי המובע בפסוק 'חפרה' (ובעקבותיו בקטע 'ותמלך). מאותו טעם שינו בעשי"ת את חתימת 'המברך את עמו ישראל בשלום' שיש לה צביון לאומי – לחתימה 'עושה השלום' שאופיה כלל עולמי. רעיון זה מובא כבר במטה משה (סי' תרצח) ומקורו בפירושו התפלות לר"א מגרמיזא (ראה: נ' וירד, תרכ"ז כרך לו [תשכ"ח], עמ' 254, הע' 185). ואכמ"ל. [ויש להוסיף כי הקטע 'תשגב' הוא קדום ביותר, שהרי הפייטן הקדמון יוסי בן יוסי כבר מעבד קטע זה בצורה פיוטית, בסוף סדר מלכיות בתקיעתא שלו לר"ה 'יהי לה' זוה לשונו שם (גולדשמידט שם, עמ' 242): "תחליף אלילים, תשגב לברך, תקרא נצח, חיוד במלכות, ככתוב עלייד נביאך, והיה ה' למלך על-כל הארץ וגו'". מכאן יש להסיק שקטע 'וחשגב' קדם שנים רבות לפייטנונו. ואולי נתנסח כבר בימי התנאים ר"ע וריב"ג. וצ"ע].

19. בנוסח תימן: 'ונאמר'. הרי הוכחה נוספת כי נוסח עדן יונק ממסורת עצמאית בלתי תלויה בנוסחי ספרד ותימן.

נוסחי 'ארשת שפתינו' לבני ג'רבה וקוג'ין

בכל העדות נוהגים לומר לאחר התקיעות בראש השנה בסדר מלכיות וזכרונות ושופרות את הקטע הפיוטי "היום הרת עולם". קטע זה הוא מן הקדומים שבפיוטים וכבר היה ידוע בתקופת הגאונים¹. בני אשכנז אומרים מיד לאחריו קטע פיוטי שני – "ארשת שפתינו". וכך גם נהגו בני רומניא. הוא נאמר גם ע"י בני רומי בשלמות רק לאחר סדר שופרות; במלכיות וזכרונות מסתפקים באמירת סיומו בלבד: 'זתקבל ברחמים וברצון סדר מלכיותינו [שופרותינו]'.

בקטעי הגניזה נמצא הפיוט בשרידי מחזור א"י עתיק בלשון זה: **ארשת שפתינו יערב לפניך קול שופרותינו**². ונראה שהנוסח המלא נכתב כבר ע"י הסופר בסוף סדר מלכיות וכאן הסתפק ברמזו בלבד, משום שהנוסח המלא היה אולי שגור גם בפי הצבור כולו. ולפי"ז צ"ל כאן: 'ארשת שפתינו וכו' יערב לפניך קול שופרותינו'.

אין הפיוט מופיע כלל במחזורי ספרד ותימן. אבל מצאתיו אצל בני ג'רבה וגם אצל בני קוג'ין. המתפללים בדרך כלל בנוסח ספרד. נוסח ג'רבה נדפס ע"י הרב משה הכהן ז"ל, רבם של בני ג'רבה, בספר המנהגים "ברית כהונה" ח"א (ג'רבה תש"א), דף יד, ב. הוא נאמר באותו סדר של בני אשכנז. ורשום שם שהוא "מנהגינו פה מימי הראשונים ז"ל". פתיחתו 'אבוא בגבורות ובתחנונים' וגו' מעלה את הסברה, שהפיוט התערב לכאן מסדרי התפלה בתעניות של עצירות גשמים, שגם בהם תקעו בשופרות ואמרו זכרונות ושופרות בתפלת העמידה, כמתואר במס' תענית פ"ב – שאין 'בגבורות' אלא "גבורות גשמים".

נוסח "ארשת" אצל בני קוג'ין מצאתיו בספר "חופת חתנים" (ליוורנו תר"ד) בשני מקומות: בדף קכד, ב תחת ההוראה: "למוסף יום שני של ראש השנה קודם קריש"; בדף קכו, א תחת הכותרת: "מנחה יום כפור". כלומר, אין הוא מופיע לאחר סדרי מלכיות וכו' – אלא לאחר³ מוסף של ב' דר"ה וקודם⁴ תפלת המנחה ביום כפור; ומשום מה נפקד מתפלת יום ראשון של ראש השנה. ואפשר שאין הפיוט משמש כאן אלא כברכה לקהל שתפלות המוספים יעלו לרצון לפני כסא הכבוד.

להלן מועתקים שני הנוסחים הנזכרים מתוך המקורות הנ"ל. ולשם השוואה מובאים גם נוסח אשכנז ורומניא (המסופט האמצעי שונה בשתי תיבות לשני המנהגים, ולפיכך חולק לשניים: מימין – נוסח אשכנז, ומשמאל – נוסח רומניא) ולבסוף – נוסח בני רומי.

[נוסח ג'רבה]

אבוא בגבורות ובתחנונים לפניך אל רחום וחנון. וארשת שפתינו תערב עליך אל רם ונשא. אדון מאזין מקשיב ושומע קול תרעת עמו ישראל היום בסדר מלכיות [בסדר זכרונות; בסדר שופרות].

1. לכל הענין – גולדשמידט שם עמ' מזמח.
 2. גולדשמידט שם, הערות 61, 56.
 3. תוכן הפיוט דנן מצביע על מהותו: ברכה לקהל שחוקבל תפלתו. ולפיכך מסתבר שמקומו אחר תפלת מוסף ולא לפניו.
 4. מאותו טעם האמור בהערה הקודמת יש להבין שהפיוט בא אף ביוכ"פ לאחר המוסף, שמיד לאחריו רגילים להתפלל מנחה – ולא אחר תפלת מנחה; שהרי עיקר סדר היום במוסף הוא, שבו אומרים סדר העבודה. ודוק.
- ובהזדמנות זו כדאי להעתיק ברכה דומה לקהל הנאמרת ע"י החזן בקהלות קוג'ין במוצאי שמחת תורה בתוך שאר ברכות ובקשות הנאמרות לאחר סיום ההקפות: "אב הרחמן ישמע ויאזין וענה ויקשיב וירצה ויקבל את תפלתנו ואת תפלתכם ואת תפלת חנת שועת עמו כל בית ישראל. ואמרו אמן". ברכה זו מוצאה כנראה מטכס ההקפות שהיו עורכים בתעניות גשמים! [השוה: 'י היינימן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים תשכ"ד, עמ' 88 ואילך; עמ' 67 ואילך; "תרכיץ" כרך ל (תשכ"א), עמ' 357 ואילך].

[נוסח קוג'ין]

ארשת שפתינו תאזין אב הרחמן הוא ירחם עלינו וישמע ויאזין ויקשיב. ויענה לקול תפלתינו. ולקול תפלת תחנת עמו כל בית ישראל ויפקדנו ברחמים וברצון מלפניו ויענה וישמע תרועתינו ואמר: אמן:

[נוסח רומניא]

ארשת שפתינו יערב לפניך
אל רם ונשא צופה ומביט
מאזין ומקשיב לקול שועתנו
ותקבל ברחמים וברצון סדר
מלכותינו [זכרונותינו; שופרותינו]

[נוסח אשכנז]

ארשת שפתינו יערב לפניך
אל רם ונשא מבין ומביט
מאזין ומקשיב לקול תקיעתנו
ותקבל ברחמים וברצון סדר
מלכותינו [זכרונותינו; שופרותינו]

[נוסח רומי (איטליאנים)]

ארשת שפתינו יערב לפניך קול תרועתנו, אל רם ונשא מבין ומביט מאזין ומקשיב קול תרועתנו ותקבל ברחמים וברצון את סדר שופרותינו⁵:

ומן אלנאס מן סן אן יקול פי ברכת מגן ויש נוהגין לומר בברכת מגן

זכרנו לחיים מלך רחמן חפץ בחיים כתבנו בספר חיים לפניך מלך מושיע ומגן ב א יי מגן אברהם ופי ברכה מחיה (ובברכת מחיה) מי כמוך אב הרחמן זוכר יצוריו ברחמים ב א יי מחיה המתים ופי ברכת הקדוש (ובברכת הקדוש) ויגבה יי צבאות במשפט והאל הקדוש נקדש בצדקה ב א יי המלך הקדוש ופי ברכת מרים (ובברכת מרים) זכור רחמך וכבוש כעסך וכתוב לחיים כל בני בריהך ופי שים שלום (ובשים שלום) ובספר חיים ברכה ושלום ישועה ונחמה / כלכלה ופרנסה רוח והצלה נזכר ונכתב ונחשב ונמנה אנו וכל עמך ישראל לחיים ברחמים

פ.נ.א.א

10

16

ועם זה הם דוחים לומר בראש השנה והנחילנו בשמחה מועדי קדשיך אלא אומרים במקומו והנחילנו בשמחה משפטי צדקך ומה שהם דוחים איננו דחוי וכמו כן מה שהם קובעים אין לו עיקר.

ותפלת מוסף והיא שאמרתי שחובה היא שכל יחיד יתפלל אותה אלא אם כן שמע אותה מפי החזן. מגן ומחיה והאל הקדוש אתה בחרתנו עד זכר

ומע דרך זכרון אן יקאל פי ראש השנה והנחילנו בשמחה מועדי קדשיך לכן יקולן מכאנה והנחילנו בשמחה משפטי צדקך ומא אנכרה לים זה מנכר וכדרך מא אהבתה לים זה פי אלאצל.

ואמא צלוח מוסף והי אלהי קלת אנהא ואנבה אן יצליחא כל פראד אלא מן סמעהא מן אלאמאס מגן ומחיה והאל הקדוש אתה בחרתנו אלי זכר ליציאת

1. יקאל רבינו האי זל הזה אלוצרי אלהי חקל פי אלצלות בעני זכרנו לחיים. ומי כמוך אב הרחמן. זכור רחמך. ובספר חיים לים להא אצל ואמא סי מננה ובקץ אלנאס יסקנהא. וכדרך קאל רבינו סעדיה זל (סדר ר' שלמה בר' נתן מסגלמטה כ"י אוכספורד 606 דף ל"ו ע"א). ועי' מש"ב ר"ל גינצברג פנ"ו ש"ה ח"ב עמ' 508 ואילך ובמקורות המובאים שם. 10. יומסום רבינו סעדיה גאון זקיל אמרו) יש אומר כמגן זכרנו לחיים ואומר

1. טשטט מגן פי הרה אלי איום זכרנו. 2. טשטט בטמד איום מלך הי מרשיע. 3-4. ופי ברכת הקדוש וכו' אין בטשטט. 5-6. טשטט ופי צודים. 7-8. טשטט בספר ... ושלום פרנסה וכלכלה ישועה ורחמים נזכר וכתב לפניך אנו. 9. ברחמים אין בטשטט. 10. טשטט ראש שנה. 11. טשטט ויקולון מכאנהא. 12. טשטט אנה ראבנ. 13. טשטט מן אמאס. 14-17. טשטט נה והמלך הקדוש ... ובפני מסאינו.

מעין זכרונות זכרונם לנן בשאר ג' ראשונות נה' אחרונות. ויש שחן אומר כד"ה והנחילנו בשמחה ובששון וכו' ואומר במקום זה) והנחילנו משפטי צדקך ואינו מטבע ששבו חכמים ומי שאומר אין מחזיקין אותו (פרדס ד"ק מ"ר א' ד"ו ט' קפ"ו) הוצ' עזריה עמ' 230). ובסדר ר"ש מסגלמטה שם: יקאל איצא רבנו סעדיה זל אן פי בעץ אלבלאר יקל והנחילו בשמחה ובששון משפטי צדקך צוץ מן מועדי קדשך. וליס דלך פי אלאצל.